

*Elżbieta Małgorzata Kłosińska***Przyczynek do badań nad występowaniem przedmiotów krzemiennych, kamieni i skamielin w grobach ludności kultury łużyckiej na Lubelszczyźnie*****Contribution to the study of the occurrence of flint items, rocks and fossils in the burials of the Lusatian culture in the Lublin region***

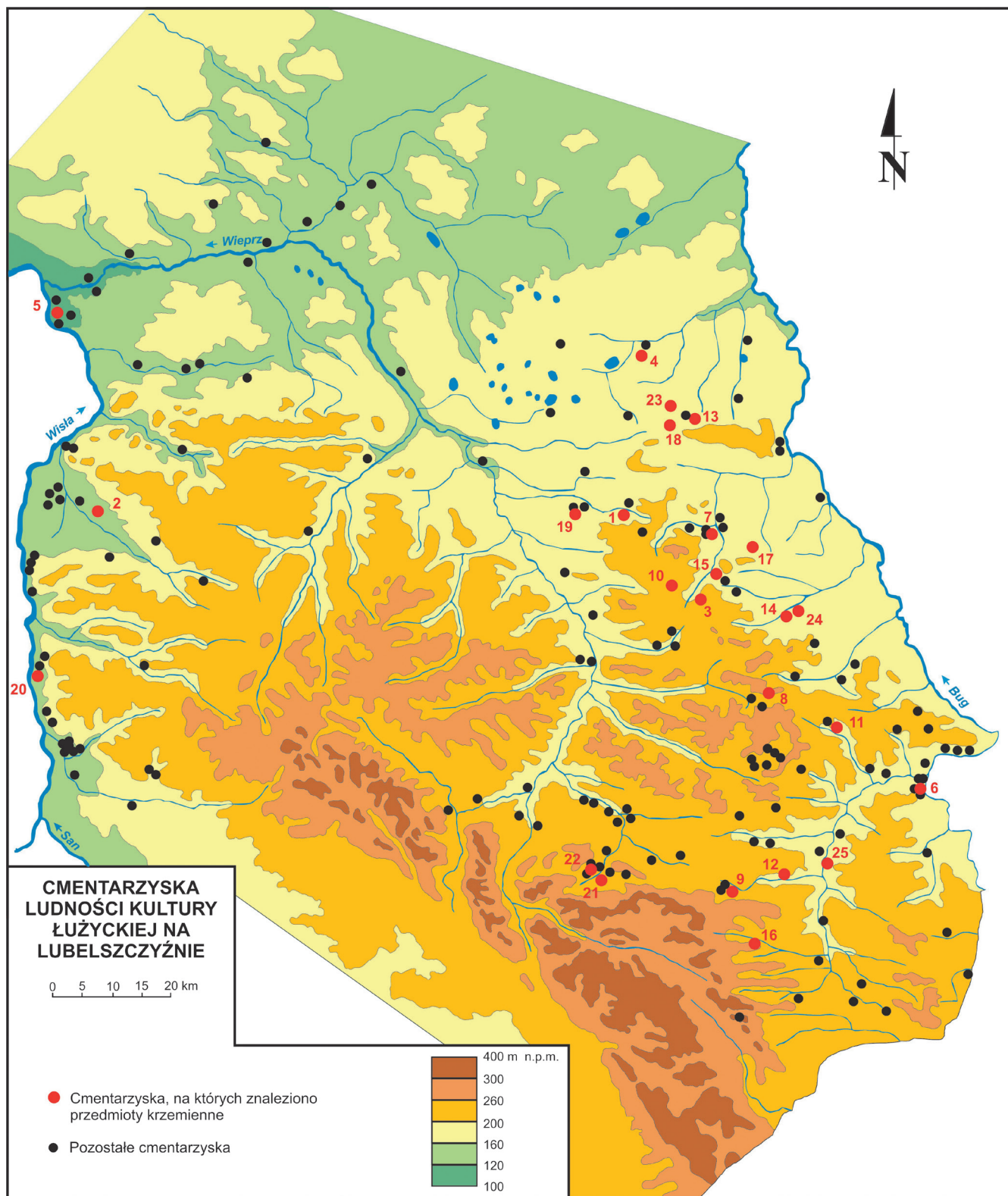
The article discusses the problem of intentional deposit of flint and stone artefacts in the burials of the Lusatian culture population in the Lublin region. It was noted that these remains had a close relationship with different kinds of ritually-magical practices. Particular attention was paid to the cemetery in Perespa where the burials were registered with flint and stone items of clear evidence of funeral rites.

KEY WORDS: flint artefacts, stone artefacts, cemetery, funeral rites, Lusatian culture, Lublin region

W ostatnich latach zagadnienia dotyczące wykorzystywania wytworów ze skał krzemionkowych przez ludność epok metali cieszą się zasłużoną uwagą badaczy – dodać trzeba – po bardzo długim okresie niedostrzegania tej problematyki. Przyczyny wieloletnich zaniedbań były już przedmiotem dyskusji (J. Lech 1997a, s. 337–338; 1997b, s. 10–12), a przedsięwzięte badania nad postneolitycznym krzemieniarstwem, pozwoliły te zaniedbania znacząco zniwelować, np. w dziedzinie rozpoznawania metod pozyskiwania surowca i sposobów przekształcania go w przedmioty użyteczne dla ludzi (por. m.in. B. Balcer 1997, s. 303–317; J. Budziszewski 1998a, s. 301–328; 1998b, s. 285–299; S. Kadrow 1989, s. 91–109; S. K. Kozłowski, E. Sachse-Kozłowska 1997, s. 319–335; K. Kruk 1994, s. 3–226; H. i J. Lech 1997, s. 95–113; J. Libera 2001; W. Mazurek 1997, s. 185–203; H. Taras 1997, s. 163–183). Jest jednak jeszcze wiele do zrobienia. Jak stwierdziła onegdaj Małgorzata Mogielnicka-Urban – „(...) im nowsze prace, tym więcej w nich informacji o krzemieniach.” (1997, s. 283), a uwaga ta dotyczyła dokumentowania obecności tego typu artefaktów na cmentarzyskach. Zjawisko celowego deponowania przedmiotów krzemiennych nie tylko w przestrzeni stanowisk sepulkralnych, ale także w samych grobach (M. Gedl 1997, s. 215–224; M. Kurgan-Przybylska 1997, s. 241; A. Krzyszowski 1997, s. 256), zostało wreszcie zauważone i rozpatrzone na zupełnie nowej płaszczyźnie – działań rytualno-magicznych, praktykowanych przez ludność kultury łużyckiej w młodszych odcinkach epoki brązu i we wcześniejszej epoce żelaza. W ostatnich latach wspomina o tym kilka niezwykle interesujących opracowań (J. Lech 1997a, s. 343, 345; 1997b, s. 12; D. Piotrowska 1997, s. 273; 2000, s. 259–275; M. Mogielnicka-Urban 1997, s. 282, 283; B. Balcer 1997, s. 316; K. Fronczek 2009, s. 274–275), w których zawarto wiele trafnych, jak się wydaje, spostrzeżeń odnoszących się m.in. do treści symbolicznych krzemieni w obrębie nekropoli, np. do asocjacji: krzemień – iskra – ogień – kremacja – rezurekcja

w świecie przodków. Został również zauważony prawdopodobny udział przedmiotów o ostrych krawędziach w rytuale krwi, służącym nawiązywaniu więzi z przestrzenią zaświatów, a jednocześnie wskazano na możliwość posługiwania się krzemieniami w obrzędach przejścia i symbolicznego odcinania zmarłego od świata żywych (E. Kłosińska 2004, s. 17; 2005a, s. 213; E. Kłosińska, T. Klisz 2003, s. 62).

Z dotychczasowych badań nad problematyką obecności krzemieni w grobach jasno wynika, że wytwory te znajdowały zastosowanie w praktykach funeralnych na większości terytoriów zamieszkiwanych przez ludność kultury łużyckiej. Zwyczaj te nie miały jednak charakteru powszechnego, a ich intensywność była zróżnicowana (M. Mogielnicka-Urban 1997, s. 281). Obserwacje te można z pewnym zastrzeżeniem odnieść również do terytoriów Lubelszczyzny, gdzie obecność krzemieni w przestrzeni sepulkralnej zarejestrowano zaledwie w przypadku 15% cmentarzysk. Nie wiadomo bowiem czy niewielka reprezentacja nekropoli, gdzie manipulowano krzemieniami, odzwierciedlała rzeczywistą sytuację kulturową w dobie łużyckiej, czy też stała się wynikiem niedostatecznego zainteresowania tą problematyką, przejawianego przez odkrywców i badaczy podobnych stanowisk. Na obecnym etapie rozpoznania tej grupy cmentarzysk, trudno jest również jednoznacznie ocenić rzeczywisty związek krzemieni, a zwłaszcza tych, które zostały znalezione na powierzchni stanowiska, nad grobami oraz w przestrzeni między nimi, z rzeczywistą działalnością obrzędową miejscowej ludności. Na terenie Lubelszczyzny obecność krzemieni zanotowano na 25 stanowiskach sepulkralnych (ryc. 1). Występowały one nie tylko między przepalonymi kośćmi w grobach popielnicowych i jamowych, lecz także obok lub pod popielnicami; w kilku przypadkach krzemienie zarejestrowano na powierzchni cmentarzysk oraz między grobami. Na omawianych nekropolach pojawiały się również przedmioty z kamienia, których funkcja w tych miejscach

Ryc. 1. Mapa cmentarzysk pewnych i domniemanych ludności kultury łużyckiej na Lubelszczyźnie. Czerwonym kolorem zaznaczono nekropole, na których wystąpiły przedmioty krzemienne, kamienne albo belemnity (numeracja tych stanowisk odpowiada numeracji w tabeli 1). Rys. E. M. Kłosińska (opracowanie graficzne M. Piotrowski)

Abb. 1. Karte der sicheren und angeblichen Nekropolen der Lausitzer Kultur im Lublin-Land. Rot markiert wurden die Nekropolen, auf denen Feuerstein-, Steingegenstände oder Belemniten zum Vorschein kamen (Nummerierung der Fundstellen entspricht der Nummern in der Tabelle 1). Zeichn. E. M. Kłosińska (graphische Bearbeitung M. Piotrowski)

odnosiła się niewątpliwie do działań obrzędowych. Pojawiały się też belemnity – w urnach, bądź też obok nich (tabela 1).

Wiele do życzenia pozostawia taksonomiczne rozpoznanie wytworów krzemiennych, oraz określenie surowca, z którego zostały wykonane. Bardzo rzadko zamieszczano informacje o przepaleniu zabytków. Dominowały – zwłaszcza w opracowaniach starszych, a także w skrótowych sprawozdaniach z badań – określenia typu „mały krzemień” (Topornica, gm. Zamość – por. J. Głosik 1958, s. 171), czy „odłupki krzemienne” (Petryłów, gm. Sawin – por. S. Gołub 1982), a w niektórych publikacjach wyników prac wykopaliskowych, fakt obecności krzemieni w grobach był w ogóle pomijany (Wronowice, gm. Werbkowice, Świeciechów Duży, gm. Annopol – por. J. Libera, w druku). Do wyjątków należało datowanie oraz określanie atrybucji kulturowej wytworów krzemiennych, znalezionych na cmentarzyskach (Komarów, gm. Komarów-Osada – por. J. Bagińska, J. Libera 1996, s. 80–110).

Na baczniejszą uwagę zasługują te cmentarzyska Lubelszczyzny, na których przedmioty krzemienne (głównie półwytwory), zanotowano wewnątrz grobów – pomiędzy kośćmi, gdzie zostały zdeponowane najpewniej intencjonalnie, w czasie sprawowania obrzędów pogrzebowych. W grobie popielnicowym nr 50 w Gródku, gm. Hrubieszów, natrafiono np. na dwa odłupki z krzemienia wołyńskiego. „Odłupki”, „wiórki”, „okrzeski” i „okruchy”, albo po prostu „krzemienie”, zadokumentowano natomiast wewnątrz grobów popielnicowych i jamowych w Komarowie, gm. Komarów-Osada, w Łuszczowie-Kolonii, gm. Uchanie, w Serniawach, gm. Sawin, w Topornicy, gm. Zamość i w Wojciechowie, gm. Hańsk (por. literatura w tabeli 1). W wyjątkowych przypadkach do urn trafiały formy narzędziowe, jak rylczak z krzemienia wołyńskiego z popielnicy grobu 6 w Komarowie, czy też noże/wkładki sierpocate w Świeciechowie Dużym, gm. Annopol i we Wronowicach, gm. Werbkowice (por. tamże).

Jak to wynika ze stanu badań i z opracowania cmentarzysk ujętych w załączonym zestawieniu, nie podjęto jak dotąd starań w celu dokładniejszego zlokalizowania przedmiotów krzemiennych w obrębie samych pochówków. Położenie tych zabytków w urnie, czy w jamie grobu określano w sposób niezwykle ogólnikowy: „wśród przepalonych kości” – w Gródku i w Komarowie (J. Niedźwiedź 1991, s. 19; 2000, s. 58), lub też „w pobliżu popielnic na różnej głębokości oraz wewnątrz nich” – w Wojciechowie (S. Gołub 1994a, s. 23). Na tej ostatniej nekropoli, podczas analizy antropologicznej i eksploracji popielnic przeprowadzonej metodą warstwową, nie odnotowano występowania krzemieni pośród kości (por. W. Kozak-Zychman 1994, s. 26).

We wszelakich, bogatych w symboliczne treści działaniach obrzędowych, sprawowanych przez ludność kultury łużyckiej podczas zakładania i użytkowania nekropoli (por. np. C. Eibner 2000, s. 95–114; S. Górka 2000, s. 238–258; M. Mogielnicka-Urban 2000, s. 73–94; J. T. Nowiński 2000, s. 259–278; E. Kłosińska, T. Klisz 2003, s. 59–67; A. Szczepanek, P. Jarosz 2005, s. 149–154), na szczególną uwagę zasługują te czynności, które – jak się wydaje – zmierzały do waloryzacji ludzkiego ciała i określenia go w kontekście przestrzeni cmentarzyska¹. Na wielu cmentarzyskach, kształt tej ostatniej był formowany w oparciu o obserwowane i sakralizowane przez ówczesnych

mieszkańców Lubelszczyzny zjawiska astronomiczne, takie jak np. droga Słońca po nieboskłonie. Nie można również wykluczyć, że skupiska grobów w centralnej części cmentarzysk o układzie liniowym (np. w Komarowie – J. Bagińska, J. Libera 1996, s. 69, ryc. 1a: B), manifestowały jakiś szczególnie związek pochowanych w nich zmarłych ze stojącym w zenicie Słońcem. Jak dotąd, te cmentarzyska Lubelszczyzny, których udokumentowane przestrzenie zostały odsłonięte w większym zakresie, wyraźnie potwierdziły określony kanon rozgraniczenia i waloryzacji przestrzeni, gdzie strefa wschodnia i zachodnia, a zwłaszcza południowa mogły być postrzegane jako pozytywne (E. Kłosińska, T. Klisz 2003, s. 59–61).

Podobny układ grobów na osi wschód-zachód (z odchyleniami) zaobserwowano na badanym w ostatnich latach cmentarzysku w Perespie, gm. Tyszowce (E. Kłosińska, M. Piotrowski 2005; E. M. Kłosińska 2006). Ta licząca jedynie 23 groby nekropola, pierwotnie zapewne znacznie większa, została zniszczona przez późniejsze, bardzo intensywne, wielokulturowe osadnictwo (ryc. 2). Na obiekcie tym przeprowadzono drobiazgową analizę grobów, poczynając od rozpoznania orientacji popielnic względem stron świata i uwzględnienia sposobu ich posadowienia. Interesujące rezultaty przyniosła eksploracja pochówków w urnach, które to pochówki miały bez wyjątku anatomiczny układ, co też świadczy o niewątpliwiej znajomości anatomii wśród użytkowników cmentarzyska. Zapewne nie było też kwestią przypadku, zaobserwowane w kilku grobach, specyficzne ułożenie większych fragmentów czaszki, np. części czołowych z zachowanymi fragmentami oczodołów, ku górze, w kierunku południowym lub południowo-wschodnim (grób 9 i grób 11).

Na cmentarzysku w Perespie, do ważnych akcesoriów stosowanych w obrzędach pogrzebowych, należały bez wątpienia krzemienie. Odkryto je we wnętrzu siedmiu popielnic, a w jednym przypadku obok urny, w intencjonalnym depozycie. Wydaje się zatem, że manipulowanie krzemieniami w czasie pochówku było dość powszechne, bowiem groby je zawierające stanowiły niemal 35% spośród wszystkich, przebadanych obiektów sepulkralnych na cmentarzysku. Pozyskiwanie i użycie tych przedmiotów wiązało się zapewne z koniecznością podjęcia specjalnych poszukiwań, gdyż w najbliższej okolicy występują one nader rzadko². Stosunkowo często natomiast, ówcześni mieszkańcy Perespy mogli natrafiać na belemnity, które w pewnych okolicznościach wkładano również do wnętrza popielnic. Skamieliny te do dziś występują na polach Perespy, i – co jest niezwykle interesujące – przez współczesnych mieszkańców tej miejscowości są kojarzone z ogniem niebieskim³. Wyjątkowo w zabiegach pogrzebowych znajdowały zastosowanie kamienie.

² Z terenu stanowiska 54 w Perespie, oraz z okolicy – w promieniu około 200 metrów od niego, przedmioty krzemienne należały do znaleziisk incydentalnych. W czasie badań powierzchniowych, podejmowanych w latach 2003–2004 liczba tych zabytków nie osiągnęła 70 sztuk, gdy tymczasem liczba fragmentów ceramiki przekroczyła 13 tysięcy.

³ Jeden z najstarszych mieszkańców Perespy twierdzi, że belemnity pojawiały się na jego polu po burzy z piorunami. Długotrwałemu miejscu tzw. kamieni piorunowych (w tym belemnitów) w pamięci ludzkiej, obszerne opracowanie poświęcił Andrzej Abramowicz (1979, s. 128–139).

¹ Zagadnienia symboliki przestrzeni na cmentarzyskach zostały obszernie omówione w pracy J. Woźnego (2000).

Tabela 1
Zestawienie cmentarysk ludności kultury łużyckiej z Lubelszczyzny, na których wystąpiły przedmioty krzemienne, kamienne oraz belemnity

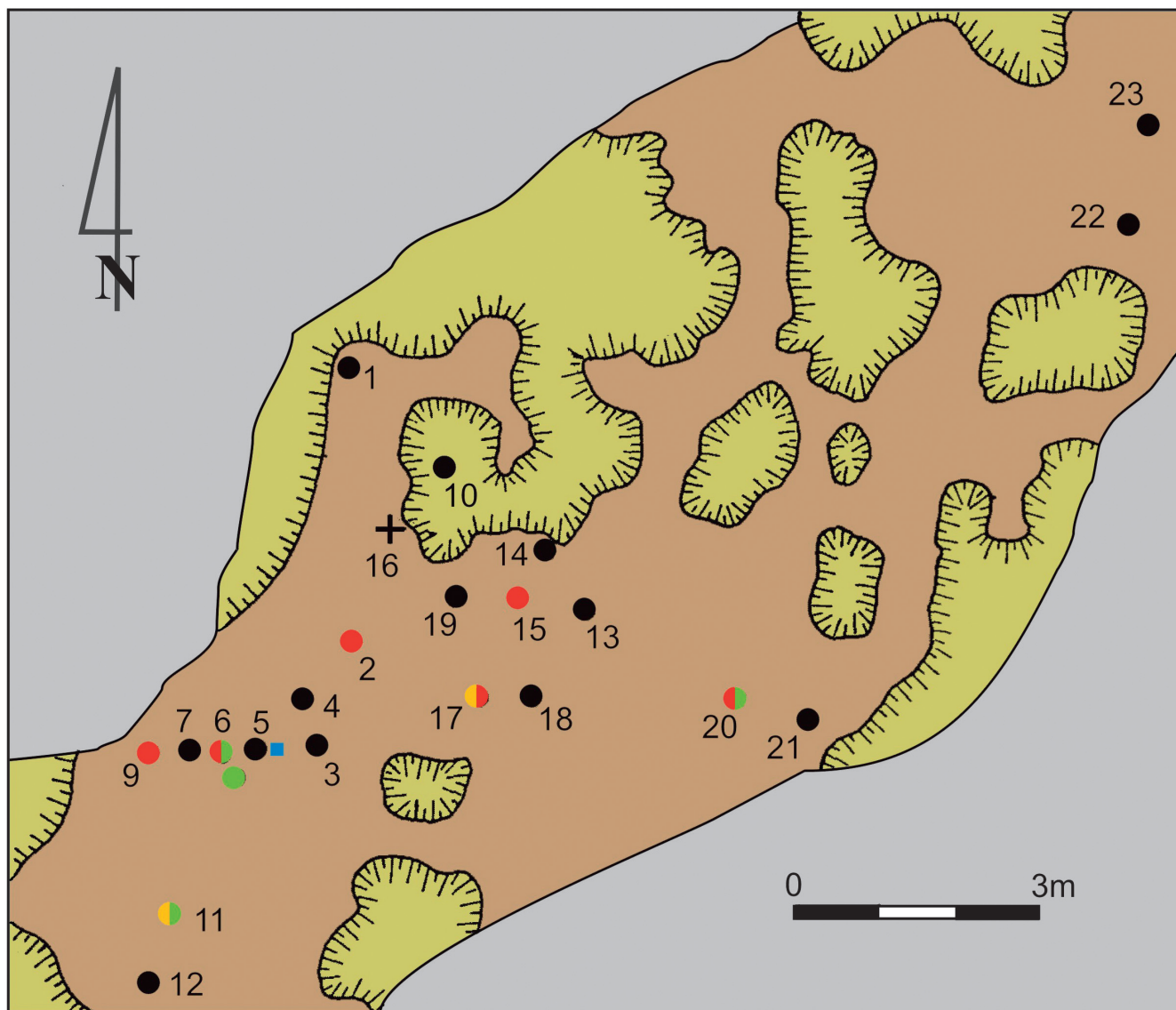
Tabelle 1
Zusammenstellung der Lausitzer Gräberfelder aus dem Lublin – Land, auf denen die Feuerstein-, -Steinerzeugnisse und Belemniten zum Vorschein kamen

Lp.	Miejscowość	Stan.	Lokalizacja			Przedmioty krzemienne	Przedmioty kamienne	Inne	Źródło informacji / literatura / uwagi
			grób / nr popiełn.	nr jamowy	w przestrzeni cmentarzyska				
1.	BEZEK, gm. Siedliszcze	4			+	„krzemienie – cztery sztuki”			Archiwum PMA w Warszawie E. Kłosińska 2005b, s. 213
2.	BIELSKO, gm. Karczmiska	1			+	„wyroby krzemienne”			Informacja ustna W. Misiewicz
3.	DEPUŁTYCZE KRÓLEWSKIE, gm. Chełm	8			+	„odłupek”			AZP 81-89, A. Bronicki 1984; UWAGA: cmentarzysko domniemane
4.	DOMINICZYN, gm. Stary Brus	42			+	„trzy odłupki, jeden okruch, jeden rdzeń”			AZP 73-88, W. Mazurek 1993
5.	GOŁĄB, gm. Puławy	3			+	„cztery krzemienie”			Archiwum PMA w Warszawie
6.	GRÓDEK, gm. Hrubieszów	1B	50			„dwa odłupki z krzemienia wołyńskiego”			J. Niedźwiedz 2000, s. 58, 59, ryc. 1: 2, 3
						„wyroby krzemienne – pięć sztuk”			INW. PKZ w Chełmie
7.	HORODYSZCZE, gm. Chełm	11			+	„kilka wiórów i fragmentów narzędzi krzemiennych” (...) „niektóre fragmenty mają ślady przepalenia w ogniu”	„dwa rozcieracze”, „płaski kamień żarnowy”		S. Skibiński 1959–1960, s. 319, 320, ryc. 1
		71			+	„jeden odłupek krzemienny, jeden okruch krzemienny” (...) „kawalek noża z krzemienia”			AZP 79-90, S. Gołub 1993
8.	HUTA, gm. Wojsławice	1			+	wytwory i półwytwory z krzemienia	kamienie żarnowe		Archiwum Muzeum Chełmskiego w Chełmie AZP 84-91, S. Gołub 1983
			6			„rylczak z krzemienia wołyńskiego”			J. Niedźwiedz 2001, s. 38, 40
9.	KOMARÓW, gm. Komarów Osada	9		52		„drobny okruch krzemienny” „narzędzia krzemienne (...) kilkanaście wiórów oraz kilkadziesiąt odłupków i odpadów krzemiennych”	„fragment płytki szlifarskiej i kilka rozcieraczy”		J. Niedźwiedz 1990, s. 30 UWAGA: Niektóre krzemienie były przepalone
10.	LUDWINÓW, gm. Chełm	1			+	„kilka krzemieni”	„kamieniny toporek”		Informacja listowna A. Bronickiego z 23.10.2001 UWAGA: Stanowisko to znane jest również jako Wólka Okopska

Lp.	Miejscowość	Stan.	Lokalizacja			Przedmioty krzemienne	Przedmioty kamienne	Inne	Źródło informacji / literatura / uwagi
			grób / nr popieln.	jamowy	w przestrzeni cmentarzyska				
11.	ŁUSZCZÓW KOLONIA, gm. Uchanie	1	2				„surowy kamień znaleziony w pobliżu popielnicy”		J. Niedźwiedz 1989, s. 140, 142, 145, 146, 148, 150, 151, 153, ryc. 4; 8; 14
			5				„wewnątrz popielnicy (...) znajdował się również rozcieracz”		
				12			„w pobliżu grobu znaleziono rozcieracz”		
			14			„pod popielnicą znaleziono (...) odłupkę krzemienny”			
				17		„przepalony krzemień”	„niewielki kamień”		
			22				„surowy kamień”		
12.	PERESPA, gm. Tyszowce	54			+	„dwa niecharakterystyczne odłupki z krzemienia wołyńskiego”			materiały z badań E. Kłosińskiej w latach 2003–2004 (w opracowaniu)
			2			przepalony drapacz krzemień wołyński (?)			
			5 (obok popielnicy)			mikrorylec, krzemień narzutowy lub wołyński		trzy nieprzepalone belemnity	
			6			nieprzepalony odłupkę z wyretuszowaną wnątką, krzemień wołyński lub narzutowy		nieprzepalony belemnity	
			8 (górny pochówek)					nieprzepalony belemnity	
			9			nieprzepalony łuszczeń dwubiegunowy, krzemień wołyński lub narzutowy			
			11				dwa otoczaki, częściowo pod dnem popielnicy	nieprzepalony belemnity	
			15			nieprzepalony rylec węglowy, krzemień wołyński			

Lp.	Miejscowość	Stan.	Lokalizacja			Przedmioty krzemienne	Przedmioty kamienne	Inne	Źródło informacji / literatura / uwagi
			grób / nr popieln.	jamowy	w przestrzeni cmentarzyska				
12.	PERESPA, gm. Tyszowce	54	17 (w i obok popielnicy)			przepalony okrucz naturalny (korowy), krzemień nieokreślony	przepalone kamienie		materiały z badań E. Kłosińskiej w latach 2003–2004 (w opracowaniu)
			20			przepalona łuska krzemienna		nieprze- palony belemnit	
			21			odłupki od siekiery częściowo gładzonej, częściowo z retuszem powierzchniowym			
13.	PETRYŁÓW, gm. Sawin	1	+ (?)		+ (?)	„odłupki krzemienne”			S. Gołub 1982, s. 87
14.	POBOŁOWICE KOLONIA, gm. Żmudź	8			+ (?)	„piłka krzemienna”, wkładka sierpowata typu Szuminka, krzemień wołyński”, „siekiarka krzemienna”	„fragment topora kamiennego”		S. Skibiński 1961, s. 149; M. Supryn, A. Hunicz, 1970, t. 2, ryc. 2, 4, 5; W. Mazurek 1997, s. 192, ryc. 5:b
15.	POKRÓWKĄ, gm. Chełm	3			+ (?)	„krzemienie”, „piłka krzemienna”, „nóż sierpowaty z krzemienia wołyńskiego”, „fragment grotu krzemiennego”	„kamień żarnowy”		J. Dąbrowski 1969a, s. 87 Inw. PKZ Chełm; J. Libera 2001, s. 173
16.	RACHANIE, gm. loco	1			+	dwa surowiaki z krzemienia narzutowego			Zbiory Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie
17.	SEREBRYSZCZE, gm. Chełm	1			+ (?)	zabytki krzemienne (643)	zabytki kamienne (2)		S. Skibiński 1964, poz. 452, 479, 600 UWAGA: cmentarzysko domniemane
18.	SERNIAWY, gm. Sawin	27		ob. 1		„jeden okrucz krzemieniny”	„przepalone kamienie (zlepienie)”		S. Gołub 1988, s. 89; 1994a, s. 29–30
				ob. 2		„dwa odłupki krzemienne”			
				ob. 3		„jeden odłupki krzemieniny”			
19.	SIEDLISZCZE, gm. loco	12		+	+	„krzemieniny grocik strzały” „drobne okruczy krzemienne” i inne	fragment wapiennej formy odlwinczej		J. Dąbrowski 1969a, s. 85; 1969b, s. 86 J. Libera 2006
20.	ŚWIECIECHÓW DUŻY, gm. Annopol	12	+			pięć fragmentów noży sierpowatych			Informacja ustna J. Libery
21.	TOPORNICA, gm. Zamość	1	18			„mały odłupki krzemieniny”			J. Głosik 1958, s. 160, 166, 181, 183, 185, 188–191 W. Misiwicz 1985, s. 13
			46 (?)			„odłupki krzemieniny”			
				14		„wiórek krzemieniny”			
				15		„okrzesek krzemieniny”			
					sektor V	„mały okrzesek krzemieniny”			

Lp.	Miejscowość	Stan.	Lokalizacja			Przedmioty krzemienne	Przedmioty kamienne	Inne	Źródło informacji / literatura / uwagi
			grób / nr popieln.	jamowy	w przestrzeni cmentarzyska				
21.	TOPORNICA, gm. Zamość	1			sektor VII	„mały odłupek krzemieniny”			J. Głosik 1958, s. 160, 166, 181, 183, 185, 188–191 W. Misiewicz 1985, s. 13
					sektor XI	„mały okrzesek krzemieniny”			
					sektor XXVI	„fragment sierpa krzemieninowego”, „fragment sierpa, krzemień pasiasty”			
					sektor XXVII	„fragment noża krzemieninowego, krzemień pasiasty”, „fragment buły krzemieninowej, krzemień pasiasty”			
		1			sektor XXVIII	„mały wiórek krzemieniny”			
					sektor XXX		fragment kamienia szlifarskiego		
					sektor XXXI	„wiórki krzemienne (2), odłupek”			
					sektor XLIII	„mały wiórek krzemieniny”			
22.	WIEPRZEC, gm. Zamość	1			sektor XLIV	„odłupek krzemieniny”			S. Dziedziak 2001 (2003), ryc. 13: h–o
			52		sektor LXXIV	„dwa odłupki i jeden wiór krzemieniny”			
23.	WOJCIECHÓW, gm. Hańsk	8			+	wytwory i półwytwory krzemienne			S. Gołub 1993, s. 31; 1994b, s. 23
			+		+	„odłupki, wiórki, łuszczenie i okrucy z krzemienia narzutowego, często przepalone”			
			44				„fr. kamiennego rozcie- raca”		
24.	WOŁKOWIANY, gm. Hańsk	3			+	„krzemienie”	oselka kamienna		Informacja ustna W. Misiewicz
25.	WRONOWICE, gm. Werbkowice	5	1			krzemienowa wkładka sierpowata			Informacja ustna J. Libery

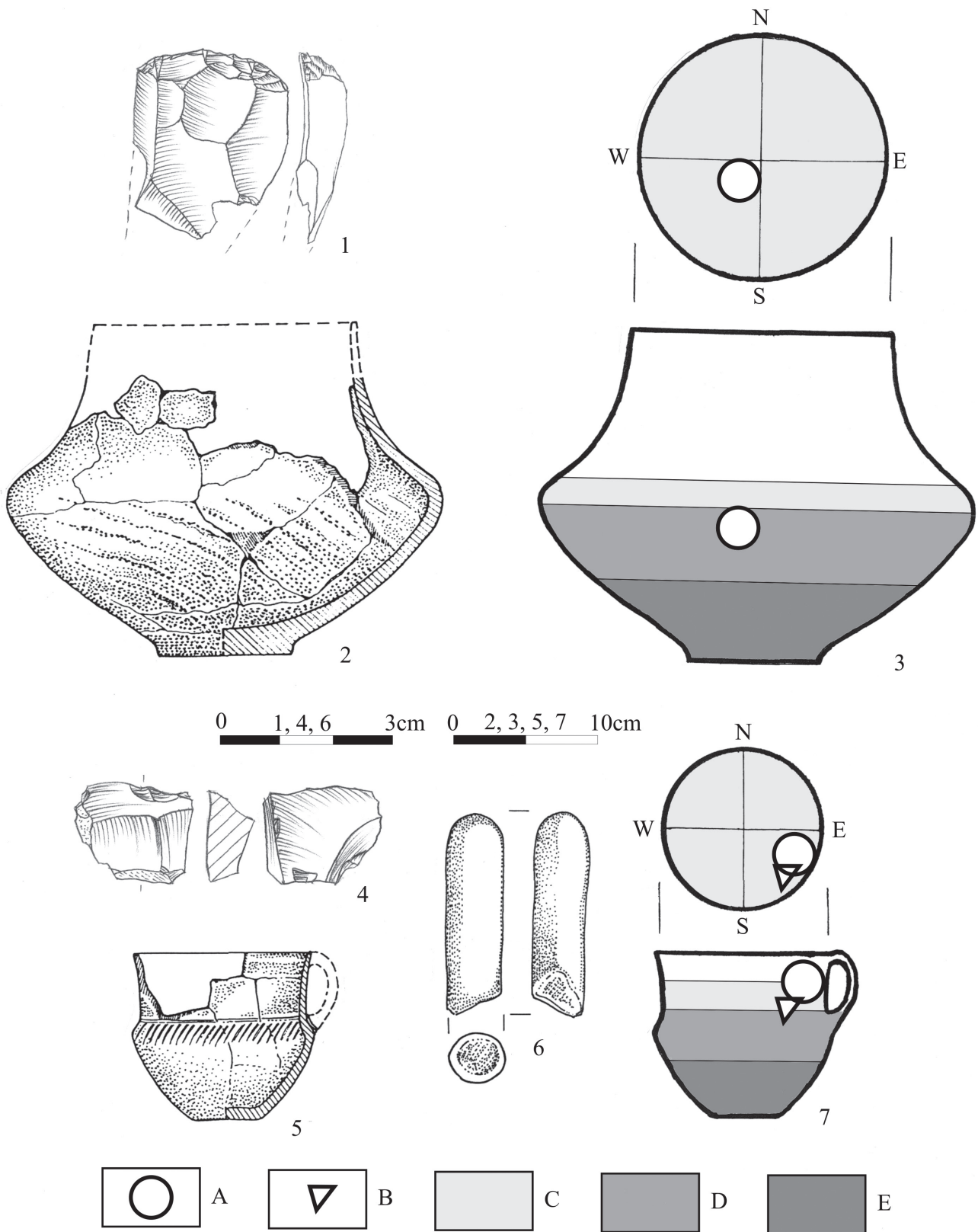
Ryc. 2. Perespa, pow. Tomaszów Lubelski, stan. 54. Plan sytuacyjny cmentarzyska ciałopalnego: a – groby ciałopalne popielnicowe, b – grób ciałopalny jamowy, c – grób ciałopalny popielnicowy z krzemieniem w obrębie pochówku, d – grób ciałopalny popielnicowy z belemnitem w obrębie pochówku, e – skupisko belemnitów i krzemienia obok grobu, f – kamienie obok grobów, g – poziom spągu warstwy kulturowej, h – zasięg zniszczeń, wynikłych z późniejszego osadnictwa. Rys. E. M. Kłosińska (opracowanie graficzne M. Piotrowski)

Abb. 2. Perespa, Kr. Tomaszów Lubelski, Fst. 54. Situationsplan des Brandgräberfeldes: a – Urnengräber, b – Brandgrubengrab, c – Urnengrab mit Feuerstein im Bereich der Bestattung, d – Urnengrab mit Belemniten im Bereich der Bestattung, e – Konzentration von Belemniten und Feuersteinen neben dem Grab, f – Steine neben den Gräbern, g – Sohle der Kulturschicht, h – Reichweite der Zerstörungen infolge späterer Ansiedlung. Zeichn. E. M. Kłosińska (graphische Bearbeitung M. Piotrowski)

Dokumentowanie sposobu ustawienia urn w przestrzeni cmentarzyska oraz stosowanie ćwiartkowej metody eksploracji pochówków pozwoliło na dokładniejszą lokalizację krzemieni i belemnitów. Okazało się bowiem, że przedmioty te wiążą się z określoną warstwą kości, a tym samym z określonymi częściami ciała zmarłego. Wkładano je też do określonej strefy naczynia. W grobie nr 2 przepalony krzemień spoczywał tuż pod kośćmi sklepienia czaszki dorosłej kobie-

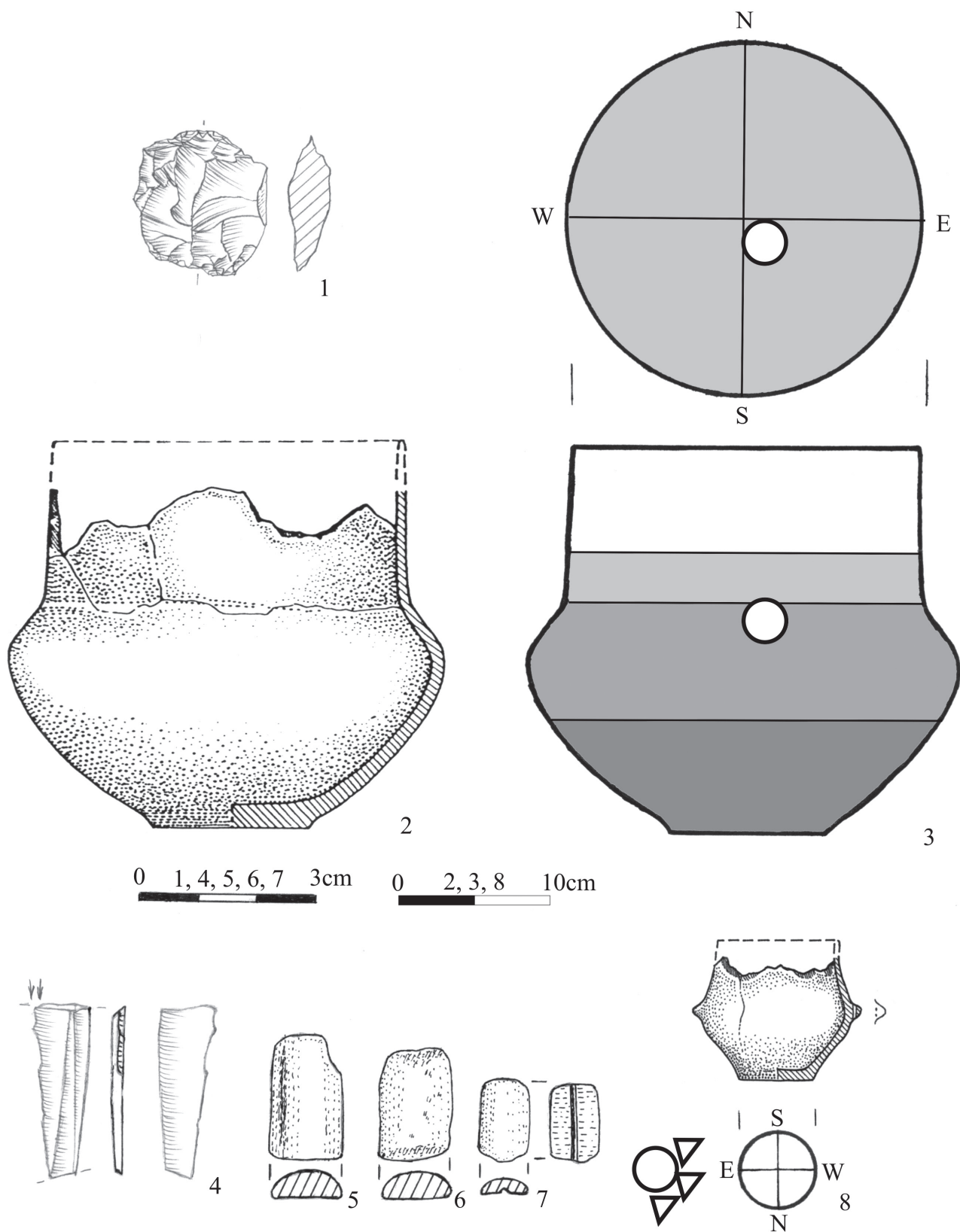
ty (adultus/maturus)⁴; został zlokalizowany centralnie w południowo-zachodniej ćwiartce popielnicy (ryc. 3: a–c). Była

⁴ Eksploracja popielnic i wstępna ocena materiału kostnego, dokonana została przez autorkę opracowania podczas badań w terenie i wkrótce po nich. Szczegółową analizę antropologiczną przeprowadził mgr S. Gronkiewicz z Instytutu Antropologii PAN we Wrocławiu (por. S. Gronkiewicz 2006).

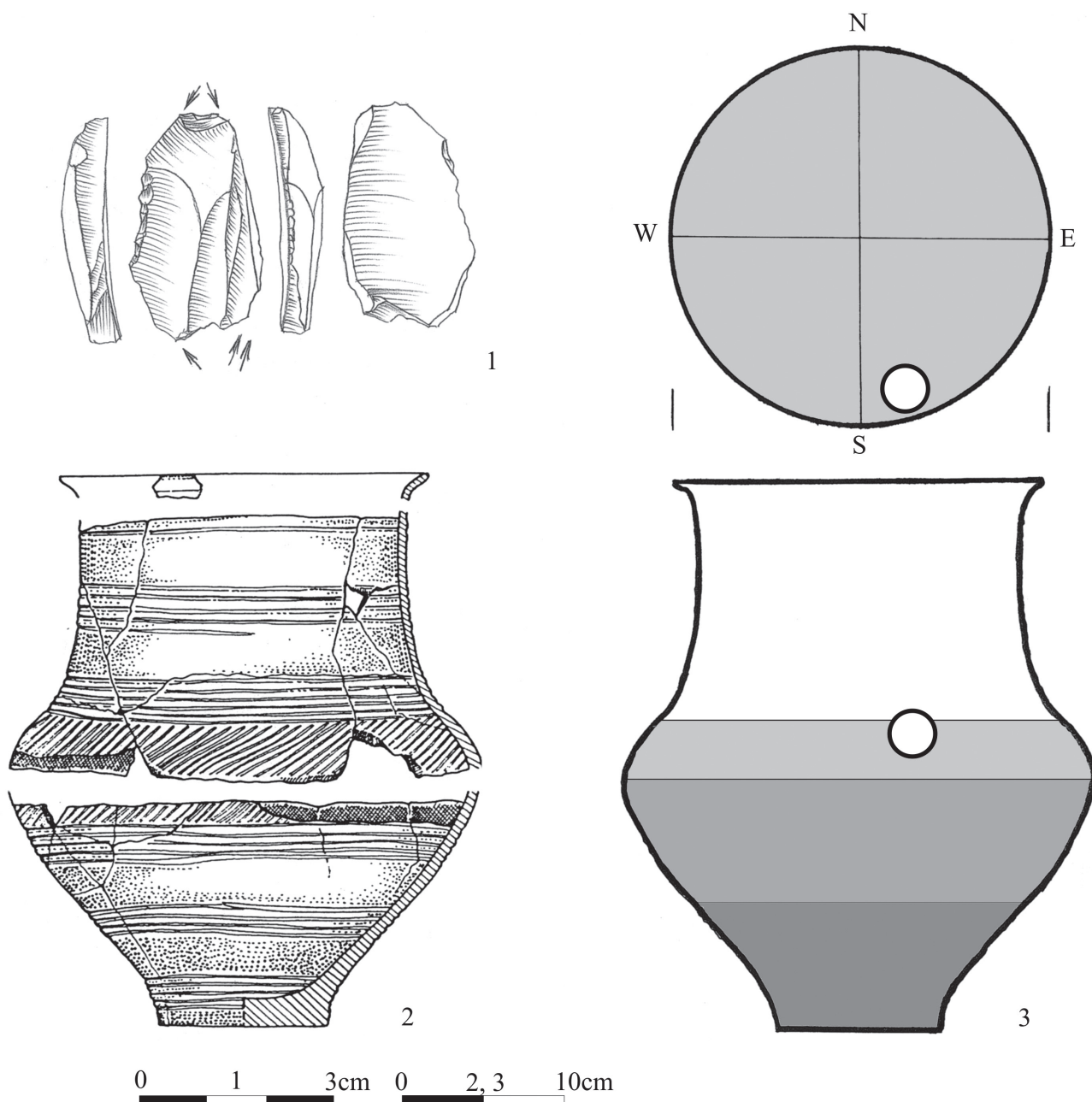
Ryc. 3. Perespa, pow. Tomaszów Lubelski, stan. 54. Lokalizacja krzemieni (a, d) i belemnita (f) w grobach ciałałpalnych popielnicowych nr 2 (a–c) i nr 6 (d–g). Legenda: a – krzemień, b – belemnit, c – warstwa kości z przewagą ułamków czaszki, d – warstwa kości z przewagą ułamków kości obręczy barkowej, kręgosłupa, kończyn górnych i żeber, e – warstwa kości z przewagą fragmentów miednicy i kończyn dolnych. Rys. J. Libera (krzemienie), E. M. Kłosińska (pozostałe)

Abb. 3. Perespa, Kr. Tomaszów Lubelski, Fst. 54. Lokalisierung der Feuersteine (a, d) und Belemniten (f) in den Urnengräbern Nr. 2 (a–c) und Nr. 6 (d–g). Bezeichnungen: a – Feuerstein, b – Belemnit, c – Knochenschicht mit der Überzahl der Schädelfragmente, d – Knochenschicht mit der Überzahl der Schultergürtel-, Wirbelsäule-, Arm- und Rippenfragmente, e – Knochenschicht mit der Überzahl der Beckengürtel-, und Beinfragmente. Zeichn. J. Libera (Feuersteine), E. M. Kłosińska (restliche)

Ryc. 4. Perespa, pow. Tomaszów Lubelski, stan. 54. Lokalizacja krzemienia (a) w grobie nr 9 (a-c). Lokalizacja skupiska belemnitów (e-g) i krzemienia (d) obok grobu nr 5 (d-h). Uwaga: legenda jak na rycinie 3. Rys. J. Libera (krzemienie), E. M. Kłosińska (pozostałe)

Abb. 4. Perespa, Kr. Tomaszów Lubelski, Fst. 54. Lokalisierung der Feuersteine (a) im Grab Nr. 9 (a-c). Lokalisierung der Konzentrationen von Belemniten (e-g) und Feuersteinen (d) neben dem Grab Nr. 5 (d-h). Achtung: Bezeichnungen wie auf der Abb. 3. Zeichn. J. Libera (Feuersteine), E. M. Kłosińska (restliche)

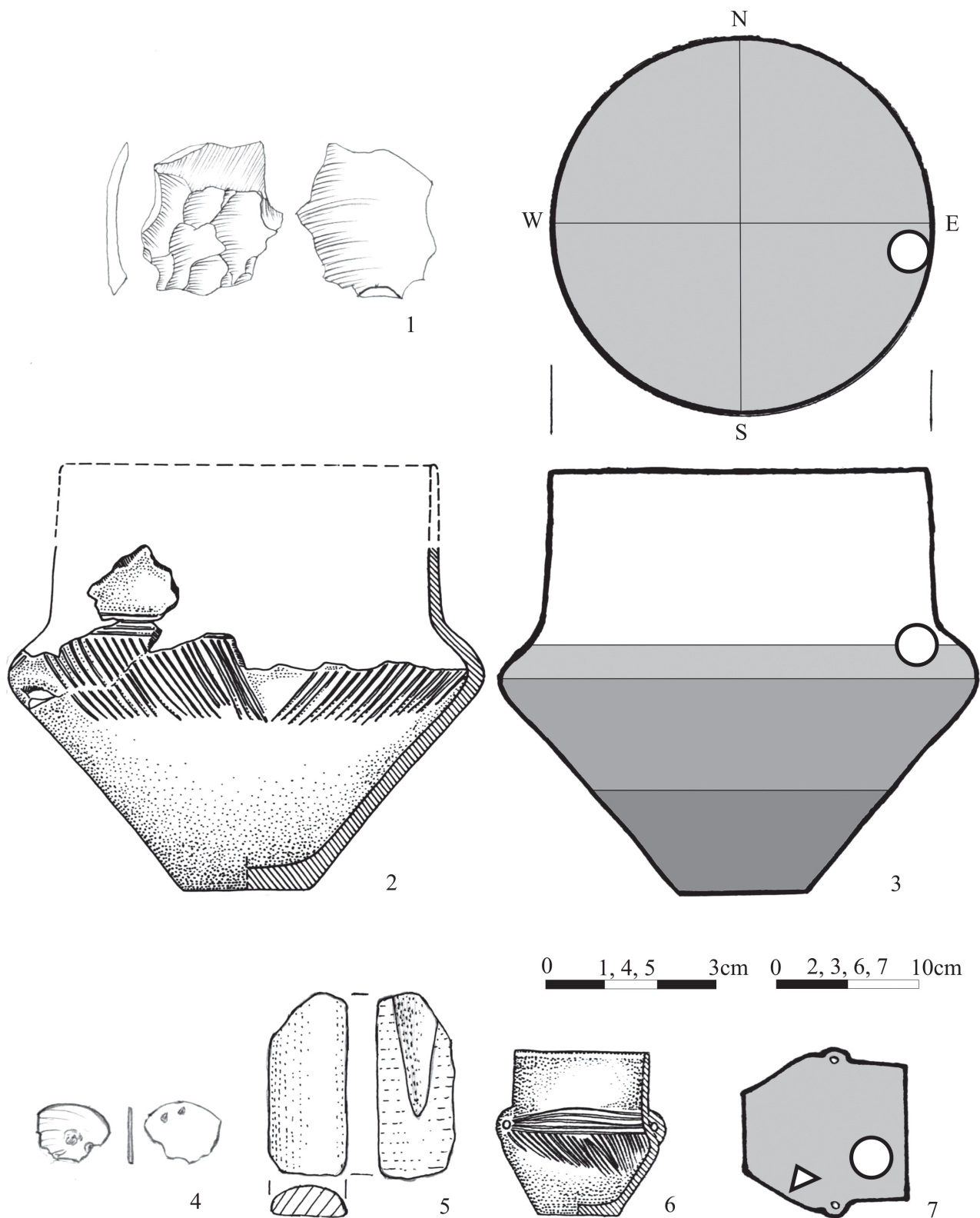
Ryc. 5. Perespa, pow. Tomaszów Lubelski, stan. 54. Lokalizacja krzemienia (a) w grobie nr 15 (a–c). Uwaga: legenda jak na rycinie 3. Rys. J. Libera (krzemień), E. M. Kłosińska (pozostałe)

Abb. 5. Perespa, Kr. Tomaszów Lubelski, Fst. 54. Lokalisierung des Feuersteins (a) im Grab Nr. 15 (a–c). Achtung: Bezeichnungen wie auf der Abb. 3. Zeichn. J. Libera (Feuersteine), E. M. Kłosińska (restliche)

to uszkodzona forma narzędziowa – drapacz, wykonany prawdopodobnie z surowca wołyńskiego i pochodzący z bardzo odległego w czasie odcinka pradziejów – paleolitu schyłkowego⁵. W ćwiartce południowo-wschodniej, od strony wewnętrznej ścianki popielnicy grobu 6 zdeponowano natomiast niewielki nieprzepalony odłupek, posiadający wyretuszowaną wewnękę.

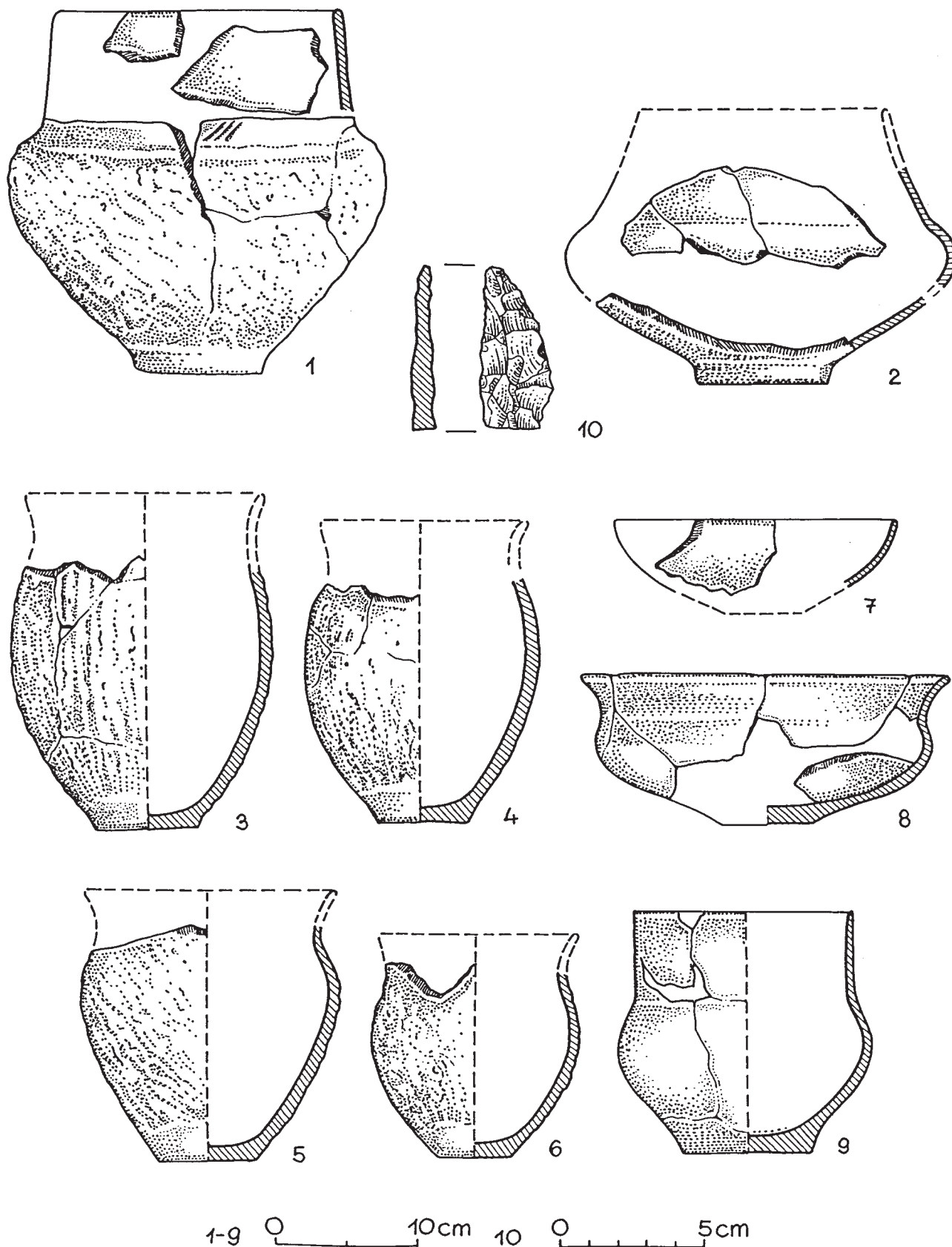
⁵ Oceny wszystkich wyrobów krzemiennych z cmentarzyska w Perespie dokonał dr hab. prof. UMCS J. Libera, za co pragnę serdecznie podziękować.

Zabytek ten mógł zostać wykonany w warsztacie krzemieniar-skim ludności kultury łużyckiej z surowca wołyńskiego lub narzutowego. Przedmiot spoczywał obok sklepienia czaszki małego dziecka (infans I). W tym samym grobie, 2 cm poniżej krzemienia natrafiono na dobrze zachowany belemnit. Skamielina tkwiła niemal pionowo w warstwie kości długich (ryc. 3: d–g). Obecność belemnita zanotowano również pomiędzy kośćmi dorosłej osoby, płci nieokreślonej, pochowanej w „najwyższej urnie” trzyurnowego, pietrowego grobu nr 8. W grobie nr 11, zawierającym szczątki pięcioletniego dziecka,

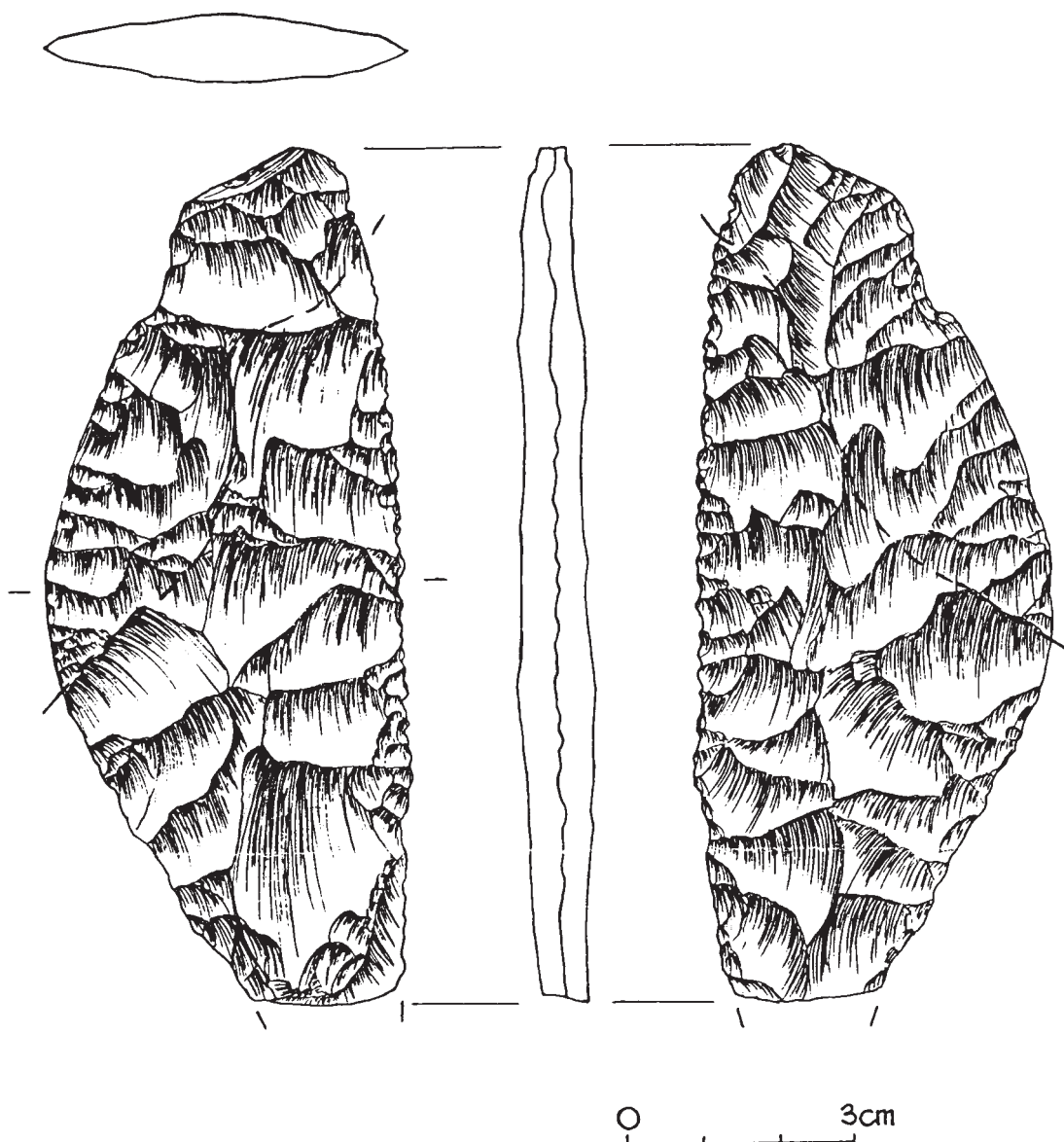
Ryc. 6. Perespa, pow. Tomaszów Lubelski, stan. 54. Lokalizacja krzemienia (a) w grobie nr 21 (a-c). Lokalizacja krzemienia (d) i belemnita (e) w grobie 20 (d-g). Uwaga: legenda jak na rycinie 3. Rys. E. M. Kłosińska

Abb. 6. Perespa, Kr. Tomaszów Lubelski, Fst. 54. Lokalisierung des Feuersteins (a) im Grab Nr. 21 (a-c). Lokalisierung des Feuersteins (d) und des Belemniten (e) im Grab Nr. 20 (d-g). Achtung: Bezeichnungen wie auf der Abb. 3. Zeichn. E. M. Kłosińska

Ryc. 7. Pobołowice-Kolonia, pow. Chełm, stan. 8. Ceramika obrzędowa – pojemniki na kości i pokrywy (a–i), fragment noża sierpowatego (j), znalezionego na terenie cmentarzyska. Uwaga: rysunki naczyń – E. M. Kłosińska, rysunek narzędzia krzemiennego wg M. Supryn, A. Hunicz 1970, t. 2

Abb. 7. Poblówice- Kolonia, Kr. Chełm, Fst. 8. Ritualkeramik- Knochenbehälter und Deckel (a–i), Fragment eines im Bereich des Gräberfeldes gefundenen Sichelmessers (j). Achtung: Zeichnung der Gefäße – E. M. Kłosińska, Zeichnung des Feuersteingeräts nach M. Supryn, A. Hunicz 1970, T. 2

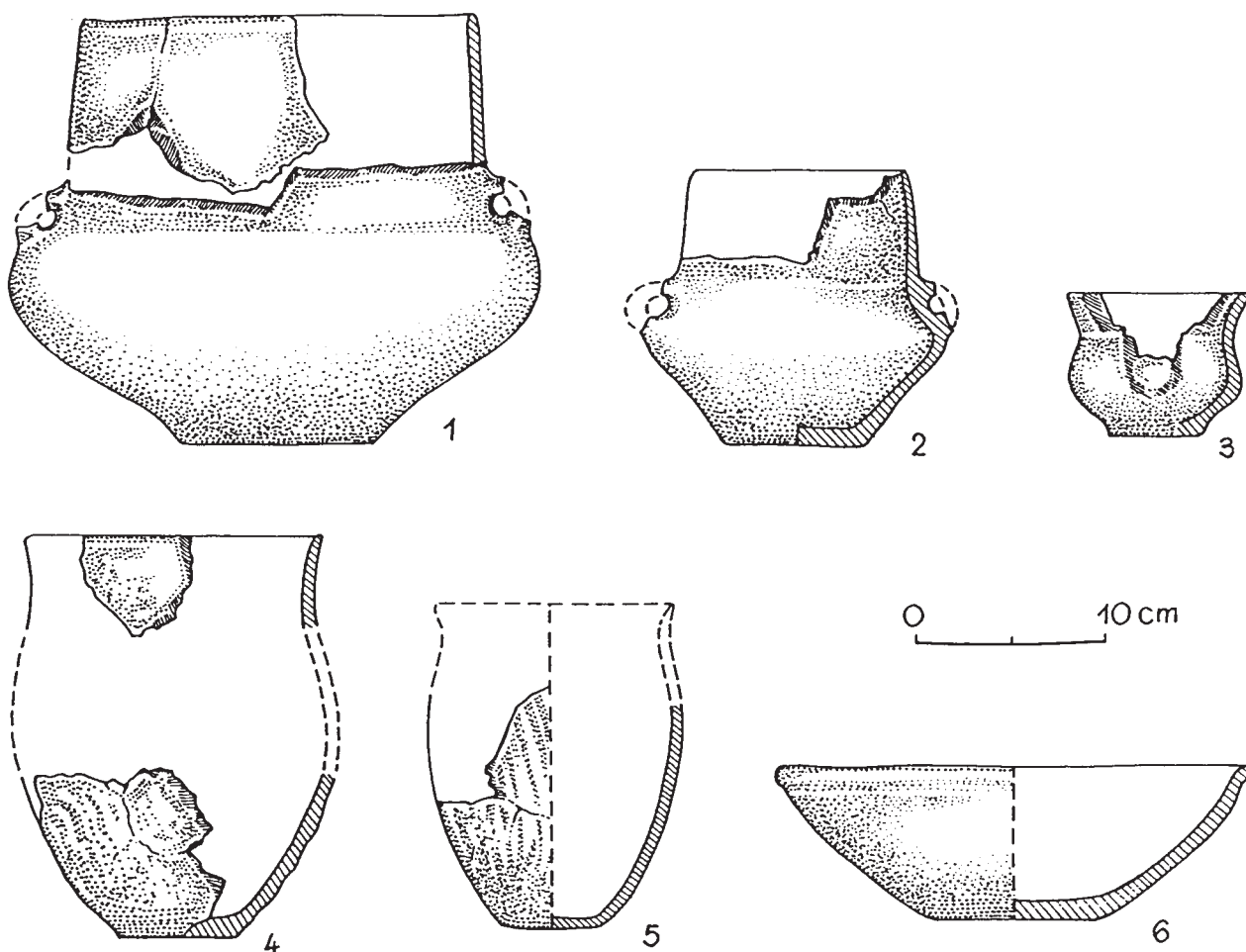
Ryc. 8. Pokrówka, pow. Chełm, stan. 3. Uszkodzony nóż sierpowaty, znaleziony na terenie cmentarzyska. Rys. E. Hander
 Abb. 8. Pokrówka, Kr. Chełm, Fst. 3. Im Bereich des Gräberfeldes gefundenes, beschädigtes Sichelmesser. Zeichn. E. Hander

nieprzepalony belemnit tkwił w drugiej warstwie pochówku, w pobliżu drobnych kości żeber. Urna w tym grobie była lekko przechylona otworem w kierunku południowo-wschodnim; pod dnem naczynia, prawdopodobnie intencjonalnie, zostały podłożone dwa niewielkie otoczaki. W dziecięcym grobie nr 20, który stanowiła mała urna, spoczywająca na boku, na stropie osadowego obiektu ludności kultury trzcinieckiej (por. E. Kłosińska 2005b, s. 164), miniaturowa, przepalona łuska krzemienna z nieokreślonego surowca została znaleziona przy wylocie naczynia, w pobliżu zawiązka mlecznego zęba, a duży nieprzepalony belemnit spoczywał przy wewnętrznej ścianie brzuśca urny (ryc. 6: d–g).

W niewielkiej odległości na wschód od miniaturowej popielnicy grobu nr 5, zawierającej kości noworodka, na poziomie poniżej największej wydętości brzuśca urny, odkryto skupisko nieprzepalonych trzech belemnitów i jednego zabytku krzemienno – mikrorylca o późnomezolitycznej

metryce, wykonanego z surowca narzutowego, bądź wołyńskiego (ryc. 4: d–h). Przedmioty te zostały zapewne intencjonalnie zdeponowane w trakcie obrzędów, związanych z pochówkiem dziecka.

Na kolejny przedmiot krzemienno, tym razem wewnątrz urny, natrafiono w grobie nr 9, a był to nieprzepalony łuszczeń dwubiegunowy, wykonany z surowca wołyńskiego lub narzutowego. Przedmiot ten mógł zostać wykonany zarówno przez wytwórcę neolitycznego (kultura pucharów lejkowatych), jak i pochodzącego z epoki brązu (kultura trzciniecka, bądź łużycka). Krzemień zdeponowano pod sklepieniem czaszki dorosłego mężczyzny, w południowo-wschodniej ćwiartce popielnicy (ryc. 4: a–c). W tej samej ćwiartce pojemnika na kości złożono również większe fragmenty twarzoczaszki zmarłego. W grobie nr 15 przedmiot krzemienno spoczywał obok kości czaszki dorosłego mężczyzny w południowo-wschodniej ćwiartce urny, blisko ścianki naczynia. Był to nieprzepalony

Ryc. 9. Pokrówka, pow. Chełm, stan. 3. Ceramika obrzędowa z cmentarzyska ciałopalnego (a–f). Rys. E. M. Kłosińska
 Abb. 9. Pokrówka, Kr. Chełm, Fst. 3. Ritualkeramik aus dem Brandgräberfeld (a–f) Zeichn. E. M. Kłosińska

rylec węglowy, wykonany z surowca wołyńskiego w paleolicie schyłkowym (ryc. 5: a–c).

Silnie przepalony odłupek (prawdopodobnie korowy), wykonany z niewiadomego surowca krzemienno, został włożony do grobu 17, gdzie pochowano ciało kobiety w wieku adultus. Krzemień leżał na samym wierzchu pochówku, w ćwiartce południowo-wschodniej urny, w pobliżu ścianki, przylegając do zachowanej w dużym fragmencie kości prawego oczodołu. W czasie pochówku tej kobiety prawdopodobnie manipulowano silnie przepalonymi kamieniami, które następnie złożono ok. 20 cm na północ od popielnicy, a także 3 cm pod jej dnem. 10 cm na południe od urny zarejestrowano silnie przepalony i ucięty z dwóch stron fragment kątowny żuchwy zwierzęcej, należącej prawdopodobnie do kozy lub owcy⁶. W grobie nr 21, zawierającym szczątki dorosłego

mężczyzny, przy kościach czaszki spoczywał krzemień, będący odłupkiem od siekiery, częściowo gładzonej, a częściowo pokrytej retuszem powierzchniowym. Przedmiot ten zlokalizowano tuż przy wewnętrznej ścianie, w południowo-wschodniej ćwiartce urny (ryc. 6: a–c).

Analiza sposobu deponowania przedmiotów krzemienno na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Perespie prowadzi do dość klarownych wniosków na temat stosowanych przez tę ludność pewnych praktyk funeralnych i skłania do odczytania ich symbolicznych treści. Wnioski te jednakże mogą zostać zaakceptowane z zastrzeżeniem, że przyjmie się je tylko dla wymienionej nekropoli i to wyłącznie dla jej przebadanej części. Trudno jest bowiem analizowaną, skromną grupę popielnic z Perespy i zaobserwowane na jej podstawie cechy obrządku pogrzebowego, uznać za reprezentatywne dla innych cmentarzysk Lubelszczyzny, a nawet dla pozostałej, zniszczonej części tego stanowiska. Pierwszy wniosek, który nasuwa się wyjątkowo sugestywnie, jest taki, że wyposażanie zmarłych w przedmioty krzemienne, czy też belemnity, nie było normą uniwersalną. Zwyczaj ten dotyczył niektórych tylko osobników i w tym kontekście można mówić o istnieniu grupowych norm pogrzebowych. Przyczyna odmiennego potraktowania pewnej grupy zmarłych tkwiła zapewne w religijnych sferach światopoglądowych tamtych ludzi i nie sposób tego obecnie

⁶ Analizę fragmentu kości przeprowadził Pan dr hab. prof. UMK D. Makowiecki, za co składam serdeczne podziękowania.

Oprócz tego fragmentu, znalezione na zewnątrz popielnicy grobu nr 17, w wielu urnach, pomiędzy kośćmi ludzkimi zarejestrowano obecność przepalonych kości zwierzęcych. W grobie nr 15 mogły być to kości dzikiego ptaka. Odnotowano również obecność szczątków ryby, które nie były przepalone (wg wstępnej oceny dr Adama Gąsiorowskiego z Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie).

jednoznacznie ocenić. Krzemienie i belemnity w grobie mogły być z jednej strony wyrazem troski bliskich o losy nieboszczyka po śmierci, a z drugiej, odzwierciedleniem obaw społeczności pozostałej przy życiu w stosunku do złej mocy niektórych zmarłych, np. nie posiadających pełnych praw w chwili śmierci, lub gdy okoliczności tej ostatniej były niejasne. Analizowane przedmioty pełniły zatem w grobie niejednoznaczną funkcję – dla jednych, będąc zarzewiem, czy też symbolem ognia, otwierały drogę do krainy przodków, a dla innych przecinały więzy, łączące ich ze światem żywych.

Nie wydaje się, aby odrębne pogrzebowe normy grupowe były oparte o kryterium płci nieboszczyków; przedmioty krzemienne deponowano zarówno w pochówkach kobiet, jak i mężczyzn. Podstawę tego podziału mógł stanowić jednak wiek zmarłych, do grobów dziecięcych trafiało, jak się wydaje, mniej krzemieni, a więcej belemnitów. Krzemienie były raczej domeną zmarłych dorosłych (por. M. Mogielnicka-Urban 1997, s. 282). W grupie badanych pochówków zanotowano także stosowanie indywidualnych norm pogrzebowych. Manipulowano na zewnątrz urn krzemieniami i belemnitami oraz przepalonymi kamieniami i kośćmi zwierzęcymi, a czynności te stanowiły wyraz szczególnej troski o losy zmarłego, lub też szczególnej obawy przed jego złym działaniem.

Bez wątplenia, ciało ludzkie w świadomości ówczesnych użytkowników cmentarzyska w Perespie podlegało określonej waloryzacji, gdzie najistotniejszą strefą ciała była głowa. Krzemienie były zawsze deponowane blisko czaszki, pod jej sklepieniem, lub też – jak się udało zauważyć w pewnych przypadkach – przy lepiej zachowanych częściach oczodołu, szczęki, bądź zuchwy. Belemnity lokowano poniżej czaszki i w obrębie kości tułowia, wbijając je niekiedy pionowo w warstwę kości. W warstwie, gdzie składano kości miednicy i kończyny dolne, nie natrafiono nigdy na podobne artefakty. Wydaje się zatem, że najwięcej zachowań rytualnych odnosiło się do górnych części ciała (głowy i korpusu), a lokowanie tutaj krzemieni i belemnitów mogło wpływać pozytywnie na dalsze losy zmarłego, np. na osiągnięcie przez niego ostatecznego statusu w świecie przodków. Analogiczny sposób waloryzacji ciała ludzkiego odzwierciedlają niektóre pochówki szkieletowe ludności kultury łużyckiej spoza Lubelszczyzny, gdzie krzemienie zanotowano „...przy części środkowej lub głowie szkieletu.” (M. Mogielnicka-Urban 1997, s. 282).

Przestrzeń wewnątrz urny również podlegała wyraźnemu rozgraniczeniu i waloryzacji. I tak, najwięcej dużych fragmentów twarzoczaszki było zlokalizowanych w południowej części popielnicy, a w zasadzie w jej południowo-wschodniej „ćwiartce”. Tu znaleziono także wszystkie krzemienie i belemnity. Uprzywilejowanie południowej i południowo-wschodniej strefy naczynia zaobserwowano nie tylko w Perespie, lecz także na nekropoli w Kosinie, gm. Annopol, gdzie półkoliste wcięcia na krawędzi popielnic, utożsamiane z otworami na duszę, były najczęściej kierowane w tych właśnie kierunkach (J. Miśkiewicz, T. Węgrzynowicz 1974, s. 181). Na innych cmentarzyskach Lubelszczyzny zanotowano natomiast wyraźny wybór podobnych stref przestrzeni, „właściwych” dla sprawowania pewnych obrzędów. Można np. przypuszczać, że szczególnie uprzywilejowane były te części nekropoli, gdzie manipulowano drobnymi przedmiotami glinianymi, takimi jak np. grzechotki oraz figurki (W. Misiewicz 1985, s. 14, tabl. 8: 1–7; E. Kłosińska, T. Klisz 2003, s. 63). Przesłanki do wyrażenia przypusz-

czenia, że w tych wyjątkowych strefach przestrzeni sakralnej częściej deponowano krzemienie w grobach, są na razie bardzo nikłe i na terenach grupy mazowiecko-podlaskiej, gdzie takie zjawisko mogło mieć miejsce, można wskazać na razie jedno cmentarzysko – w Kamionce Nadbużnej, gm. Nur, gdzie nieznaczące zagęszczenie występowania krzemieni zaobserwowano w południowej części tego stanowiska (T. Węgrzynowicz 1968, s. 245)⁷.

Nie ulega raczej wątpliwości, że dobór przedmiotów krzemiennych był na cmentarzysku w Perespie kwestią przypadkową. Dla osób użytkujących cmentarzysko ważniejsza była natura samego krzemienia, będącego w stanie wzniecić ogień – ziemską epifanię Słońca, niżli funkcja narzędziowa przedmiotów wykonywanych z tego surowca. Dlatego też, do grobu mógł trafiać pierwszy lepszy napotkany krzemień⁸, ale nie należy też wykluczać, że wśród łużyczan istniała świadomość posługiwania się tymi przedmiotami przez nieznaną przodków (D. Piotrowska 2000, s. 309). Na cmentarzysku w Perespie zidentyfikowano wyroby ze starszej, środkowej i być może młodszej epoki kamienia, a także i takie, które powstały w warsztatach krzemieniarskich epoki brązu. Niektóre z tych przedmiotów noszą ślady silnego przepalenia, co też pozwala przypuszczać, że manipulacja krzemieniami rozpoczynała się już w czasie obrzędu kremacji. Wydaje się, że przypadkowe zbieranie krzemieni ze stosu pogrzebowego razem z kośćmi, raczej nie mogło mieć miejsca, z tej racji, że były one deponowane w urnach w uporządkowany i zamierzony sposób (M. Mogielnicka-Urban 1997, s. 280).

Na niektórych nekropolach Lubelszczyzny z młodszej – jak wskazuje analiza ceramiki – epoki brązu (ryc. 7: a–i; ryc. 9: a–f), pewne wyroby krzemienne o pierwotnej funkcji narzędziowej, pojawiające się nie tylko w obrębie samych pochówków lecz także w przestrzeni pomiędzy grobami (tabela 1; ryc. 7: j; ryc. 8), odzwierciedlały zapewne wieloznaczne treści symboliczne. Były to noże sierpowate lub wkładki sierpowate pokryte retuszem bifacjalnym. Nie ulega wątpliwości, że to właśnie ich twórcy byli użytkownikami cmentarzysk. Narzędzia te, w kontekście przestrzeni sakralnej zyskiwały nowy, dwuznaczny wymiar: z jednej strony przedmiotów, mających kontakt z ziarnem, odradzającym się w odwiecznym cyklu przyrody, z drugiej zaś – z racji ostrych krawędzi – biorących udział w rytuale krwi i w symbolicznym przecinaniu więzi zmarłych ze światem żyjących. Służyć zatem mogły zarówno rezurekcji zmarłego, jak i jego eliminacji. Jak się wydaje, podobne konotacje symboliczne zyskiwały na cmentarzyskach rozcieracze kamienne, których obecność zarejestrowano na kilku obiektach tego typu ludności kultury łużyckiej na Lubelszczyźnie (tabela 1).

⁷ Nie jest wykluczone, że podobna sytuacja mogła mieć miejsce na cmentarzysku w Ożumiechu, gm. Krzynowłoga Mała (por. M. Purowski 2003, s. 121–127, ryc. 63, 64), lecz jednoznaczne wnioski w tej mierze, będzie można dopiero podjąć po uchwyceniu pełnego zasięgu nekropoli.

⁸ Na „amorficzość” krzemieni deponowanych w grobach zwracał onegdaj uwagę J. Dąbrowski (1993, s. 121), jednak w kontekście zaobserwowanego u ludności kultury łużyckiej zwyczaju składania do grobów niepełnowartościowych przedmiotów. Por. także uwagi na temat krzemieni z cmentarzyska w Ożumiechu, gm. Krzynowłoga Mała (M. Purowski 2003, s. 126).

Z analizy dotychczasowo rozpoznanych nekropoli wynika, że znaczenie artefaktów krzemiennych i kamiennych w kulturze symbolicznej ludności łużyckiej było niewątpliwe, przede wszystkim jako atrybutów magii rezurekcyjnej i apotropaicznej (por. E. Kłosińska 2004, s. 17; E. Kłosińska, T. Klisz 2003, s. 62, 64, 65; M. Mogielnicka-Urban 2005, s. 75). Brak jest jednak danych, czy obrzędy pogrzebowe, podczas których manipulowano tymi przedmiotami, wszędzie wyglądały tak samo jak w Perespie. Niestety, ocena, czy postępowano podobnie na innych, przebadanych wcześniej cmentarzyskach Lubelszczyzny jest w chwili obecnej niemożliwa. Dlatego też należałoby apelować do autorów przyszłych badań o dokładniejszą inwentaryzację danych, odnoszących się do miejsca krzemieni i innych artefaktów kamiennych w przestrzeni grobu i cmentarzyska. Duże nadzieje badawcze budzą w tym względzie nie

tylko nekropole kultury łużyckiej w całym jej zasięgu, lecz także współczesne cmentarzyska kultury wysokiej graniczącej z nią od wschodu. Tu frekwencja krzemieni w grobach była znacząca, a obok półwytworów zanotowano też sporo form narzędziowych, np. grocików strzał, czy noży sierpowatych (por. m.in. T. Sulimirski 1931, *passim*). Problematyka obecności i funkcji krzemieni w grobach w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza stanowi zatem dziedzinę rozległą i niewątpliwie godną pogłębiania. Należałoby mieć nadzieję, że dotyczące jej, wzmiankowane opracowania, a także przedstawiony powyżej skromny szkic, zwrócą uwagę na fakt, iż każdy, nawet najmniejszy element znaleziony w grobie lub pochówku, może mieć istotne znaczenie w odtworzeniu bogatej obrzędowości ludności kultury łużyckiej.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Abramowicz A.
1979 *Urny i ceraunie*, Łódź.
- Bagińska J., Libera J.
1996 Materiały pradziejowe odkryte w trakcie badań cmentarzyska kultury łużyckiej w Komarowie-Osadzie, woj. Zamość, „Spr. Arch.”, t. 48, s. 67–112.
- Balcer B.
1997 Z badań nad krzemieniarstwem w epokach metali, [w:] Lech L., Piotrowska D. (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 303–317.
- Budziszewski J.
1998a *Krzemieniarstwo społeczności kultury trzcinieckiej Wyżyny Środkowomazowieckiej*, [w:] Koško A., Czebreszuk J. (red.), *Trzciniec – system kulturowy, czy interkulturowy proces?*, Poznań 1998, s. 301–328.
- 1998b *Świętokrzyski Okręg Pradziejowej Eksploatacji Krzemieni w dobie kultury trzcinieckiej*, [w:] Koško A., Czebreszuk J. (red.), *Trzciniec – system kulturowy, czy interkulturowy proces?*, Poznań 1998, s. 285–299.
- Dąbrowski J.
1969a Badania stanowisk kultury łużyckiej w powiecie Chełm Lubelski w 1967 roku, „Spr. Arch.”, t. 21, s. 85–89.
- 1969b *Siedliszcze, pow. Chełm Lubelski. Stanowisko 2*, [w:] Konopka M., Mackiewicz H. (red.), „IA”. Badania rok 1968, Warszawa 1969, s. 86.
- 1993 O fragmentach brązów w grobach łużyckich, [w:] F. Rożnowski (red.), *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata quae Franciscus Rożnowski redigendum curavit*, Słupsk–Poznań, s. 119–122.
- Dziedziak S.
2001 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Wieprzcu, pow. Zamość, woj. lubelskie, „APŚ”, t. 6 (2003), s. 222–243.
- Eibner C.
2000 Die geistige Sphäre des HaB – zeitlichen Gräberfeldes von St. Andrä v. d. Hgt. In Niederösterreich, ein Beispiel der Mitteldanubischen Urnenfelderkultur, [w:] Gediga B., Piotrowska D. (red.), *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, Warszawa–Wrocław–Biskupin, s. 95–114.
- Fronczek K.
2009 Krzemienie w grobach grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, [w:] Czopek S., Trybała-Zawiślak K. (red.), *Tarnobrzeńska kultura łużycka – źródła i interpretacje*, Rzeszów, s. 265–287.
- Gedl M.
1997 Krzemienne grociki strzał w grobach kultury łużyckiej na cmentarzysku w Kietrze, [w:] Lech J., Piotrowska D. (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 215–224.
- Głosik J.
1958 Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu w Topornicy, pow. Zamość, „Mat. Star.”, t. 3, s. 155–204.
- Gołub S.
1982 Petryłów, gm. Sawin, woj. chełmskie. Stanowisko 1, [w:] Konopka M. (red.), „IA”. Badania rok 1981, Warszawa, s. 87, 88.
- 1988 Serniawy, gm. Sawin woj. chełmskie. Stanowisko 27, [w:] Konopka M. (red.), „IA”. Badania rok 1987, Warszawa, s. 89.
- 1993 Wojciechów, gm. Hańsk, woj. chełmskie. St. 8, AZP 75-89/103, [w:] M. Konopka M. (red.), „IA”. Badania rok 1989, Warszawa, s. 31.
- 1994a Wstępne badania na cmentarzysku ciałopalnym kultury łużyckiej w Wojciechowie, stan. 8, gm. Hańsk, „Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1987–1988 roku”, t. 3, s. 23–25.
- 1994b Badania ratownicze na stan. 27 w Serniawach, gm. Sawin, „Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1987–1988 roku”, t. 3, s. 29–31.
- Górka S.
2000 Naczynia w kształcie buta jako przykład figuralnej plastyki kultowej, [w:] Gediga B., Piotrowska D. (red.), *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, Warszawa–Wrocław–Biskupin, s. 237–258.
- Gronkiewicz S.
2006 Analiza antropologiczna przepalonych szczątków kostnych z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Perespie, pow. tomaszowski, „APŚ”, t. 8, s. 71–75.
- Kadrow S.
1989 Kilka uwag na temat krzemieniarstwa grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, [w:] A. Barłowska A., Szałapata E. (red.), *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej*, t. 1, Rzeszów, s. 91–109.

- Kłosińska E. M.
- 2004 Pod opieką bóstw nieba i ziemi, [w:] Kłosińska E., H. Taras H. (red.), *Pod opieką bóstw nieba i ziemi. Obrządek pogrzebowy w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza na Lubelszczyźnie* (Katalog Wystawy w Muzeum UMCS w Lublinie, maj-czerwiec 2004), Lublin, s. 17–25.
- 2005a Zapomniane cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Bezku, pow. Chełm, „APŚ”, t. 7, s. 211–215.
- 2005b Na południowo-wschodnich peryferiach popielnicowego świata – sytuacja kulturowa i osadnicza w młodszej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w dorzeczu Huczwy i górnego Bugu, [w:] S. Czopek S. (red.), *Problemy kultury wysockiej*, Rzeszów, s. 161–192.
- 2006 Sprawozdanie z badań na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Perespie, pow. tomaszowski, w sezonach 2003–2004, „APŚ”, t. 8, s. 63–69.
- Kłosińska E., Klisz T.
- 2003 Po śmierci ku słońcu, „ZOW”, R. 58, s. 59–67.
- Kłosińska E., Piotrowski M.
- 2005 Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na wielokulturowym stanowisku 54 w Perespie, gm. Tyszowce, w sezonach 2003–2004, „MSROA”, t. 26, s. 385–408.
- Kozak-Zychman W.
- 1994 Wyniki analizy antropologicznej przepalonych szczątków kostnych z cmentarzyska kultury łużyckiej w Wojciechowie, stan. 8, gm. Hańsk, „Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1987–1988 roku”, t. 3, s. 26–28.
- Kozłowski S. K., Sachse-Kozłowska E.
- 1997 Halsztacko-lateński krzemienisty przemysł „łużycki” w miejscowości Zawada w woj. tarnobrzesckim, [w:] Lech L., Piotrowska D. (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 319–335.
- Kruk K.
- 1994 Przemysł krzemienisty ludności grupy tarnobrzesckiej kultury łużyckiej, „Woliński Informator Muzealny”, z. 1, Wolin, s. 3–226.
- Krzyszowski A.
- 1997 Przedmioty krzemienne z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w miejscowości Zakrzew, gm. Warta, woj. sieradzkie, stanowisko 3, [w:] Lech J., Piotrowska D. (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 249–257.
- Kurhan-Przybylska M.
- 1997 Problem interpretacji występowania wyrobów krzemienistych na stanowiskach grupy górnośląsko-małopolskiej, [w:] Lech J., Piotrowska D. (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 239–247.
- Lech H. i J.
- 1997 Górnictwo krzemienia w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. Badania uroczyska „Zełe” w Wierzbicy, woj. radomskie, [w:] Lech J., Piotrowska D. (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 95–113.
- Lech J.
- 1997a Krzemieniarstwo postneolityczne i jego badania, [w:] Lech J., Piotrowska D. (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa 1997, s. 337–349.
- 1997b O zainteresowaniu krzemieniem w późnej prehistorii słowo wstępne, [w:] Lech J., Piotrowska D. (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa 1997, s. 9–15.
- Libera J.
- 2001 *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*, Lublin.
- 2006 Analiza inwentarzy krzemienistych uzyskanych w trakcie badań wykopaliskowych stanowiska 2 kultury łużyckiej w Siedliszczu, pow. chełmski, „APŚ”, t. 8, s. 293–306.
- (W druku) *Z badań nad krzemieniarstwem kultury łużyckiej w dorzeczu Wisły (próba podsumowania)*.
- Mazurek W.
- 1997 Krzemienne wkładki sierpowe typu Szuminka, [w:] Lech J., Piotrowska D. (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 185–203.
- Misiewicz W.
- 1985 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Topornicy, woj. zamojskie. Badania Muzeum Okręgowego w Lublinie z roku 1957*, „Studia i Materiały Lubelskie”, t. 10, s. 7–31.
- Miśkiewicz J., Węgrzynowicz T.
- 1974 Cmentarzyska kultury łużyckiej z Kosina, pow. Kraśnik (stanowiska I, II, III), „WA”, t. 39, s. 131–204.
- Mogielnicka-Urban M.
- 1997 Rola krzemienia w obrzędowości ludności kultury łużyckiej na przykładzie cmentarzyska w Maciejowicach, woj. siedleckie, [w:] Lech J., Piotrowska D. (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 277–287.
- 2000 Elementy doktryny religijnej w świetle obrządku pogrzebowego na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Maciejowicach, woj. siedleckie, [w:] B. Gediga, D. Piotrowska (red.), *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, Warszawa–Wrocław–Biskupin, s. 73–94.
- 2005 Kultura łużycka na Mazowszu i Podlasiu, [w:] Dulnicz M. (red.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia, Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały*, t. 3, Warszawa, s. 67–91.
- Niedzwiedz J.
- 1989 Cmentarzysko kultury łużyckiej w miejscowości Łuszczów gm. Uchanie, woj. zamojskie, „Prace i Materiały Zamojskie”, t. 2, s. 139–177.
- 1990 Badania archeologiczne na stan. 9 w Komarowie, „Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1990 roku”, Zamość, s. 30–33.
- 1991 Cztery sezon badań na cmentarzysku kultury łużyckiej w Komarowie stan. 9, „Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1991 roku”, Zamość, s. 19, 20.
- 2000 Badania ratownicze na cmentarzysku kultury łużyckiej w Gródku nad Bugiem stan. 1B, pow. Hrubieszów, „APŚ”, t. 5, s. 58–62.
- 2001 *Materiały do badań nad kulturą łużycką w południowo-wschodniej Lubelszczyźnie*, Zamość, maszynopis w archiwum Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie.
- Nowiński J. T.
- 2000 Grzechotki ludności kultury łużyckiej w kontekście przestrzeni sakralnej, [w:] Gediga B., Piotrowska D. (red.), *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, Warszawa–Wrocław–Biskupin, s. 259–278.
- Piotrowska D.
- 1997 Problem występowania materiałów krzemienistych na cmentarzysku kultury łużyckiej w Gąsawie, woj. bydgoskie, [w:] Lech J., Piotrowska D. (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 259–275.
- 2000 Krzemienie w grobach z pól popielnicowych: przypadek czy rytuał?, [w:] Gediga B., Piotrowska D. (red.), *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej*

epoki żelaza w Europie środkowej, Warszawa-Wrocław-Biskupin, s. 293–330.

Purowski T.

2003 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Ożumiechu na północnym Mazowszu*, Warszawa.

Skibiński S.

1959–1960 Cmentarzysko łużyckie w Horodyszczu pow. Chełm, „WA”, t. 26, s. 319, 320.

1961 Zabytki archeologiczne powiatu chełmskiego, [w:] *Ziemia Chełmska*, Chełm, s. 140–152.

1964 Zabytki powiatu chełmskiego. Katalog – inwentarz. Część 1. Archeologia, Chełm, maszynopis w zbiorach Muzeum Chełmskiego.

Sulimirski T.

1931 *Kultura wysoka*, Kraków.

Supryn M., Hunicz A.

1970 Inwentaryzacja stanowisk archeologicznych pow. chełmskiego z roku 1970, Lublin, t. 1 (A–H), t. 2 (J–P), t. 3 (P–S), t. 4 (S–Ż). maszynopis w zbiorach Muzeum Chełmskiego w Chełmie.

Szczepanek A., Jarosz P.

2005 Dary w pochówkach epoki brązu na cmentarzysku w Opadowie, pow. Kłobuck, woj. śląskie, [w:] Dzieduszycki W., Wrzesiński J. (red.), *Do ut des – dar, pochówek, tradycja*, (= Funeralia Lednickie, Spotkanie 7), Poznań, s. 149–154.

Taras H.

1997 Krzemieniarstwo kultury trzcinieckiej na wyżynach Wschodniomałopolskiej i Zachodniowołyńskiej oraz na zachodnim Polesiu, [w:] Lech J., Piotrowska D. (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 163–183.

Węgrzynowicz T.

1968 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Kamionce Nadbużnej, pow. Ostrów Mazowiecka, „Mat. Star”, t. 11, 209–248.

Woźny J.

2000 *Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciałopalenia zwłok na ziemiach polskich (od środkowego okresu epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego)*, Bydgoszcz.

Elżbieta Małgorzata Kłosińska

Ein Beitrag zur Erforschung der Anwesenheit von Feuersteingegenständen, Steinen und Fossilien in den Gräbern der Lausitzer Kultur im Lublin- Land

Zusammenfassung

In den letzten Jahren beobachtet man, dass sich das Forscherinteresse auf die Nutzung von den Völkern der Metallepochen der Erzeugnisse aus dem Kieselgestein richtet. An dieser Stelle ist es zu vermerken, dass diese Problematik sehr lange außer Acht gelassen wurde. Das Phänomen einer absichtlichen Deponierung der Feuersteinerzeugnisse, nicht nur in dem sepulkralen Bereich, sondern auch in den Gräbern selbst, wurde endlich bemerkt und von einem neuen Standpunkt aus behandelt- und zwar in Bezug auf die in den jüngeren Abschnitten der Bronzezeit und in der Früheisenzeit von den Völkern der Lausitzer Kultur praktizierten rituellmagischen Handlungen. Dieses Thema wurde in den letzten Jahren in ein paar Publikationen angeschnitten, in denen u. a. viele treffende Bemerkungen zu der im Bereich der Nekropolen dokumentierten, symbolischen Bedeutung der Feuersteine zu lesen sind, z.B. zu der Assoziation: Feuerstein- Funke- Feuer- Kremation- Auferstehung in der Ahnenwelt. Bemerkt wurde auch die Anwesenheit der Gegenstände mit scharfen Kanten bei dem Blutritual, dank dem man die Verbindung zur Unterwelt schuf, wobei man zugleich auf die Möglichkeit hinwies, dass die Feuersteine auch beim Übergangsritus und der symbolischen Trennung des Verstorbenen von der Welt der Lebenden gebraucht wurden.

Aus den bisherigen Forschungen über die Anwesenheit der Feuersteine in den Gräbern geht deutlich hervor, dass diese Erzeugnisse bei den funeralen Praktiken in den meisten Gebieten der Lausitzer Bevölkerung gebraucht wurden. Im Lublin- Land registrierte man die Anwesenheit der Feuersteine in dem sepulkralen Bereich an nur 25 Fundstellen, was 15% der Gesamtzahl der Nekropolen ausmacht. Sie kamen nicht nur zwischen den verbrannten Knochen in den Urnen-

und Grubengräbern sondern auch neben oder unter den Urnen vor; in ein paar Fällen stieß man auf die Feuersteine auf der Oberfläche der Gräberfelder und im Bereich zwischen den Gräbern. Auf den Nekropolen des Lublin- Landes tauchten auch die Steingegenstände auf, deren Funktion man bestimmt auf die kultischen Handlungen beziehen kann. In den Urnen oder daneben kamen auch Belemniten zum Vorschein.

Die räumliche Anordnung vieler Gräberfelder wurde von den Einwohnern des Lublin- Landes aufgrund der Beobachtung und Sakralisierung der astronomischen Erscheinungen festgelegt, z.B. die Sonnenwanderung am Himmel. Eine ähnliche Anordnung der Gräber längs der Ost- West- Achse (mit Abweichungen) beobachtete man auch an der in den letzten Jahren erforschten Fundstelle in Perespa, Gde. Tyszowce. Interessante Ergebnisse brachte hier auch die Exploration der Urnenbestattungen. Alle besaßen die anatomische Anordnung der Knochen, was auch die Anatomie- Kenntnisse der Gräberfeldnutzer belegt.

Zu den wichtigen in den Bestattungsritualen gebrauchten Akzessorien gehörten auf dem Gräberfeld in Perespa bestimmt die Feuersteine und Belemniten. Sie wurden im Inneren der Urnen, und in einem Fall neben der Urne, in einem intentionalen Depot entdeckt. Es stellt sich heraus, dass diese Gegenstände auf bestimmte Knochenschichten, und somit auf die bestimmten Körperteile des Verstorbenen bezogen werden können. Sie wurden auch in einer bestimmten Gefäßzone gefunden.

Die Analyse der Art und Weise, wie die Feuersteingegenstände auf dem Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Perespa deponiert wurden, lässt klare Schlüsse über die funeralen Handlungen der Bevölkerung ziehen und ihre symbolischen Inhalte

entschlüsseln. Es ist hier besonders suggestiv zu beobachten, dass nicht alle Verstorbenen mit Feuersteinen und Belemniten ausgerüstet wurden und in diesem Sinne kann man von keiner allgemeingültigen Norm sprechen. Dieser Brauch bezog sich nur auf manche Verstorbenen und deshalb kann man in diesem Kontext von der Anwesenheit gewisser Bestattungsnormen sprechen, die nur für bestimmte Gruppen galten. Es scheint jedoch ausgeschlossen zu sein, dass diese Bestattungsnormen auf das Geschlecht der Verstorbenen zurückzuführen sind, die Feuersteingegenstände wurden sowohl in den Frauen- als auch in den Männergräbern deponiert. Als die Grundlage dieser Einteilung könnte das Alter der Bestatteten gelten, die Kindergräber enthalten, allem Anschein nach, mehr Belemniten und weniger Feuersteine. Die Feuersteine waren in dem Schädelbereich, unter seiner Wölbung oder auch – was man in manchen Fällen beobachten konnte – an den besser erhalten gebliebenen Teilen der Augenhöhlen, des Kiefers oder Unterkiefers deponiert. Die Belemniten deponierte man unterhalb des Schädels und im Rumpfbereich, sie wurden manchmal in eine Knochenschicht gesteckt. In der Schicht, wo die Becken- und Beinknochen hingelegt wurden, stieß man nie auf ähnliche Artefakte. Überraschend war die Beobachtung, dass der Raum im Bereich der Urne auch gewissen Regeln und gewisser Valorisation unterlag. Und so befanden sich die meisten Fragmente des Gesichtsschädels in der südlichen Hälfte der

Urne, und zwar in ihrem südöstlichen Viertel. Hier fand man auch alle Feuersteine und Belemniten.

Es ist nicht zu bestreiten, dass die Auswahl der Feuersteingegenstände auf dem Gräberfeld in Perespa eine Zufallssache war. Für die Gräberfeldnutzer war das Wesen des Feuersteins, der die Funken, die Sonne- Epiphanie auf der Erde, schlagen konnte, wichtiger als die Gerätefunktion der aus diesem Rohstoff gefertigten Gegenstände. Deshalb konnte ins Grab auch der erstbeste Feuerstein gelangen, man kann jedoch nicht ausschließen, dass die Lausitzer Bevölkerung, die diese Feuersteine deponiert hat, sich dessen bewusst war, dass diese Gegenstände auch von den näher nicht definierten Ahnen genutzt wurden. Auf dem Gräberfeld in Perespa identifizierte man die Erzeugnisse aus der älteren, mittleren und vielleicht auch jüngeren Steinzeit, wie auch diese, die in den Steinateliers der Bronzezeit entstanden waren. Manche von ihnen weisen starke Feuerspuren, was auch schlussfolgern lässt, dass man sie schon während des Kremation- Rituals gebraucht hat.

Aus der Analyse der bisher erkannten Nekropolen resultiert, dass die Feuerstein- und Steinartefakte in der symbolischen Kultur der Lausitzer Völker zweifellos eine große Bedeutung besaßen, vor allem als Attribute der atropäischen und Resurrektions- Magie. Es fehlen aber die Indizien dafür, ob die Bestattungsrituale, in denen man diese Gegenstände benutzte, genauso wie in Perespa verliefen.